

Рефлексія як психолого-педагогічна категорія

Освіта є найважливішим соціальним інститутом, що жваво реагує на всі суспільні зміни і процеси. Сьогодні можна з впевненістю говорити щодо підсилення тенденції інформатизації, комп'ютеризації та інших форм модернізації освіти. В існуючій ситуації конкурентоздатним стає суб'єкт, який володіє найновішими способами сприйняття і передачі інформації, освічений і практично підготовлений, передусім в професійному аспекті.

Інтенсивні перетворення в економіці і суспільному розвитку країни, поява нових складних технологій вимагає постійного вдосконалення кваліфікації кадрів. Перехід до інформаційного суспільства в умовах інтеграції наук і діалогу культур змінює базові освітні орієнтири – від «освіти на все життя» - до «освіти через все життя», самоосвіти. У зв'язку з цим вища школа орієнтується на підготовку фахівця, здатного працювати не на рівні дій і операцій (коли мета задана і рефлексії не належить), а на рівні діяльності (коли мета обумовлена сенсом і у людини виникає можливість вибору). В такій ситуації важливим є розвиток професійно важливих якостей особистості викладача – теоретичного мислення, комунікативних, креативних і рефлексивних здібностей.

Змінюється ставлення педагога до професійної діяльності. Актуальним стає саморозвиток, самоосвіта, саморегуляція, самовиховання. Все це – цінності особистісно орієнтованої освітньої парадигми, яка створює умови для реалізації потреб особистості в самовизначенні, самовираженні, самореалізації і самоактуалізації. Мова йде не просто щодо підвищення рівня освіченості і самостійності майбутніх фахівців, а щодо формування в них рефлексивних здібностей, а це вимагає створення особливого освітнього середовища.

Разом з тим проблема педагогічної рефлексії педагогів, викладачів вищої школи в сучасних освітніх умовах залишається недостатньо вивченою як в теоретичному так і в прикладному плані.

В дослідженнях представлені, як правило, психологічні особливості педагогічної рефлексії вчителів середніх учбових закладів, студентів

спеціальних і вищих учбових закладів або описуються соціально-психологічні методи розвитку рефлексії в організації освітнього процесу з державними службовцями, менеджерами організацій, керівниками виробництва на основі акмеологічного підходу (А.А.Деркач, С.Ю.Степанов, І.Н.Семенов та ін.). Значно менше досліджень, де б описувався досвід використання таких методів в праці викладачів ВНЗ.

Незважаючи на наявність теоретичного і емпіричного матеріалу щодо проблеми рефлексії, до сих пір актуальною залишається потреба в нових фактах, що характеризують педагогічну рефлексію в межах освітнього середовища вищої школи. В теорії і практиці професійної освіти назріла необхідність в підготовці майбутніх учителів, викладачів вищої школи з високим рівнем педагогічної рефлексії, що знайшло своє відображення в психолого-педагогічних дослідженнях А.А.Бізяєвої, Б.З.Вульфою, Е.Ф.Зєєра, Ю.Н.Кулюткіна, В.О.Сластьоніна, В.І.Слободчикова, В.А.Якуніна та ін..

Мета статті –розглянути філософські та психолого-педагогічні підходи щодо визначення поняття «рефлексія».

Проблема рефлексії вчителя є далеко не новою науковою проблемою. Аналіз наукової літератури виявив, що вона досліджувалась на філософському, психологічному, педагогічному рівнях і має статус міждисциплінарної.

Слово «рефлексія» походить від латинського «reflexio», що буквально означає «повернення назад», «відображення». На побутовому рівні воно використовувалось в значенні «гнути, згинати, нахилити в зворотному напрямку». В самому загальному сенсі рефлексія розуміється як процес самопізнання суб'єктом свого внутрішнього світу, психічних актів і станів.

Поняття рефлексія в науку ввів Р.Декарт, який розглядав свідомість як мислення. Його слова:» Усвідомлювати – означає мислити і рефлексувати над власним мисленням».

Дж.Локк вперше використав поняття «рефлексія» в сучасному сенсі, трактуючи її як свідомість свідомості. Він відокремлював відчуття і рефлексію.

Рефлексія як джерело особливого знання, спрямована на внутрішні дії свідомості, тоді як відчуття мають своїм предметом зовнішні речі.

В працях Дж.Локка і Г.Лейбніца поняття «рефлексія» набуло психологічного відтінку і в більшій мірі, ніж раніше, стало відображати самопізнання. Предмет і процес рефлексії опинились в межах одного психічного явища – свідомості.

І.Кант зробив декілька висновків: рефлексія являє собою психічний акт; рефлексію можна розглядати як концентрацію свідомості на самому собі, а також як засіб і форму пізнання.

Г.Гегель розмежував рефлексію на суб'єктивну, пов'язану зі свідомістю, і об'єктивну або ту, що пов'язана з практичною діяльністю. Рефлексію описував як здатність людської свідомості стати предметом усвідомлення. На початку ХХ ст. А.Буземан вперше ввів поняття «рефлексивна психологія» і визначив її в якості самостійної дисципліни.

Рефлексія стає об'єктом дослідження діяльності після виокремлення І.Кантом активно-діяльного характеру рефлексивних процесів. Цей підхід знаходить свій розвиток в загальній теорії діяльності. Автори цієї теорії (В.В.Лефевр, М.К.Мамардашвілі, Г.П.Щедровицький) розглядають рефлексію як процес в мисленні й діяльності і створюють її власну модель.

Центральним поняттям в запропонованій теорії діяльності виступає схема «рефлексія виходу». Індивід виходить з попередньої позиції діяча і переходить в нову позицію – зовнішню, як по відношенню до вже виконаної діяльності, так і по відношенню до майбутньої діяльності. Нова позиція називається «рефлексивною позицією», а знання, що опрацьовуються в ній, будуть «рефлексивними знаннями». Рефлексія на думку Г.П.Щедровицького «начебто призупиняється, перериває цей безперервний процес життя і відводить людину мисленнево за його межі. Свідомість виступає як розрив, як вихід із занурювання в безпосередній процес життя для опрацювання відповідного ставлення до нього, заняття позиції над ним.» Такий підхід дозволяє виявити роль і значення рефлексії в освітньому середовищі. [9]

Складовими процесу становлення освітнього середовища внз, вважають сучасні вчені, є рефлексивна діяльність. Кожний творить власний освітній простір як простір входження в культуру відповідно до своїх індивідуальних особливостей. Середовище впливає на розвиток індивіда через діяльність.

Взаємовідносини суб'єкта з середовищем набувають конкретного змісту в таких поняттях як: споглядання, зосередження, співвіднесення, порівняння, збереження, погодження, співставлення, сумніви, співчуття, співпереживання, співучасть, сприяння, створення, співпраця, вдосконалення, погодження, співіснування, змагання, самокерування, збереження, повідомлення та ін.. М.М.Бахтін вважає, що відбувається затвердження і вияв цінності, значущості для людини буття-середовища, що є способом розвитку формування і соціалізації особистості, оскільки воно дає можливість «звернутися до себе», «йти до себе», «бути собою».

Психологія рефлексії протягом тривалого часу цікавила багатьох вчених. Дослідження рефлексії в радянській психології здійснювалось Б.Г.Ананьєвим, Л.С.Виготським, С.Л.Рубінштейном та ін. Численні дослідження в психології рефлексії буди спрямовані на розробку питань формування і діагностування теоретичного і творчого мислення (В.В.Давидов, А.З.Зак, Д.Б.Ельконін); розвитку мислительних процесів (В.В.Давидов, А.З.Зак, Ж.Піаже); здатності свідомо регулювати і контролювати своє мислення(І.Н.Семенов, Дж.Дьюї); стимулювання процесів самосвідомості (А.Г.Асмолов, Р.Бернс).

Рефлексія виступає як істотний компонент свідомості, мислення, спілкування, творчості, особистості: А.М. Матюшкін вивчав структуру і умови формування рефлексивних механізмів саморегуляції мислення; Н.І.Гуткіна – психологічну сутність рефлексивних очікувань особистості; С.Ю.Степанов, Г.І.Катрич – вікові особливості рефлексії; Ю.Н.Кулюткін – рефлексивну регуляцію мислительних дій; С.Ю.Степанов – рефлексивний розвиток пізнавально-творчої активності; Я.Л.Коломинський описав аспекти соціально-психологічної рефлексії.

В психологічній реальності буття людини її мислення не ізольовано від її особистісних особливостей. Навпаки, продуктивність мислення залежить від реалізації особистісної позиції суб'єкта мислення, від глибини його «особистісних смислів», включення в розв'язання проблеми (О.М.Леонт'єв).

В особистісній сфері людини рефлексія охоплює процеси усвідомлення, самосвідомості:

- **рефлексія є гарантом позитивних міжособистісних контактів, визначаючи такі партнерські особистісні якості, як проникливість, чуйність, терплячість, безоцінкове прийняття і розуміння іншої людини та ін. (Б.Ф.Ломов);**
- **рефлексія забезпечує взаєморозуміння і погодженість дій партнерів в умовах сумісної діяльності, кооперації (В.А.Лефевр, Г.П.Щедровицький);**
- **рефлексія як здатність людини до самоаналізу, самоусвідомлення і переусвідомлення, стимулює процеси самосвідомості, збагачує Я-концепцію людини, є фактором особистісного самовдосконалення (А.Г.Асмолов, Р.Бернс, В.П.Зінченко);**
- **рефлексія сприяє цілісності і динамізму внутрішнього життя людини, допомагає стабілізувати і гармонізувати свій емоційний світ, мобілізувати вольовий потенціал, гнучко ним керувати (В.В.Столін, К.Роджерс).**

В сучасній психології рефлексії відсутній єдиний підхід до розуміння феномену рефлексії. Так в розвиваючому напрямку західної психології акцент робиться на особистісному і професійному розвитку майбутніх педагогів. Пріоритет надається таким позиціям:

- **викладач виступає не в ролі «контролера», а в якості консультанта й «джерела» пізнання»;**
- **кожний студент отримує реальну можливість вибору «пізнавальних альтернатив», а викладач заохочує студентів до самореалізації в тій чи іншій формі в залежності від рівня їх розвитку;**

- можливість максимального розвитку творчого потенціалу і стимулювання здібностей особистості.[5]

В межах педагогіки рефлексія досліджувалась К.В.Вербовою, І.Ф.Ісаєвим, Б.Ковальовим, С.В.Кондратьєвою, В.А.Кривошеєвим, Ю.Кулюткіним, В.О.Сластьоніним, Г.Н.Сухобською та ін. Висновок з досліджень названих авторів можна зробити такий: якщо аналізувати педагогічний процес у контексті суб'єктно-суб'єктної взаємодії педагога з тими, хто навчається, значно підвищується завдяки рефлексивним процесам. Так дослідник А.А.Бізяєва під педагогічною рефлексією розуміє складний психологічний феномен, що проявляється в здатності педагога займати аналітичну позицію по відношенню до своєї діяльності. Автор відокремлює двопланову концептуальну модель педагогічної рефлексії, що включає два рівні:

- операціональний рівень (конструктивно-виконавчі, мотиваційні, прогностичні аспекти, що відображаються в рефлексії свідомості);
- особистісний рівень (професійно-особистісна суб'єктна орієнтація вчителя в його діяльності і особистісна включеність в рефлексивну ситуацію).[1]

Б.З.Вульфів розмежовує професійну рефлексію і педагогічну професійну рефлексію. Професійна рефлексія – це співвіднесення себе, можливостей свого «Я» з тим, чого вимагає обрана професія, в тому числі з існуючими уявленнями про неї. Педагогічна професійна рефлексія розуміється ним як професійна рефлексія, але в змісті, пов'язаному з особливостями педагогічної роботи і власним педагогічним досвідом.

На думку І.А.Стеценко до структури рефлексивної діяльності педагога входять компоненти:

- мотиваційно-цільовий: потреба в рефлексивній діяльності, позитивне ставлення й інтерес до вдосконалення педагогічної рефлексії, усвідомлення цілей використання педагогічної рефлексії;

- когнітивно-операціональний: знання, що конкретизують теоретичні основи педагогічної рефлексії, професійні уміння вчителя щодо здійснення рефлексивної діяльності;
- афективний: емоції, що супроводжують практичні дії педагога при здійсненні рефлексивної діяльності, почуття впевненості в успіху;
- морально-вольовий: особистісні якості, що сприяють ефективній рефлексивній діяльності. [5]

Аналіз досліджень дозволяє стверджувати, що педагогічна рефлексія здійснює низку функцій:

- «забезпечує усвідомлене ставлення суб'єкта до вдосконалення діяльності», детермінує продуктивні й інноваційні якості творчого мислення (С.Л.Рубінштейн);
- здійснює системну цілісну регуляцію педагогічної діяльності, що проявляється в індивідуальному стилі діяльності (Б.П.Ковалев);
- впливає на професійну адаптацію майбутнього вчителя в процесі оволодіння педагогічною діяльністю (Е.Ф.Зєєр);
- впливає на рівень професіоналізму, педагогічної майстерності, що проявляється в здатності суб'єкта до постійного особистісного і професійного самовдосконалення і творчого зростання на основі психологічних механізмів самоаналізу і саморегуляції (А.А.Бізяєва);
- підвищує продуктивність педагогічної діяльності (А.А.Реан);
- сприяє подоланню і попередженню таких негативних явищ, як ранні «педагогічні кризи», «педагогічне виснаження» (Л.М.Мітіна);
- запобігає професійній деформації педагога, дозволяє долати розгляд педагогічних явищ з однієї стереотипної точки зору (Р.І.Смірнова).

В якості важливих умов розвитку педагогічної рефлексії як психолого-педагогічної категорії розглядають [2,3,4,7,8] такі: спеціально організована рефлексивна діяльність, наявність рефлексивного середовища, активізація відношень між учасниками рефлексивної діяльності, актуалізація рефлексивності педагога.

Спеціально організована рефлексивна діяльність педагога має цілеспрямований, перетворюючий, усвідомлений характер. Викладач вміє перебудувати свою діяльність, спираючись не на емоції, а на чіткий зміст понять і категорій.

Наявність рефлексивного середовища – це система умов розвитку особистості, самокорекції і самодослідження професійних і соціально-психологічних ресурсів. Подібне середовище стимулює співтворчість, створює умови для зміни уявлень про себе як про особистість і професіонала.

Активізація відношень між учасниками рефлексивної діяльності, як умова розвитку педагогічної рефлексії, передбачає, що і викладач, і студент стають суб'єктами діяльності, коли вона є синхронною, коли кожний збагачує діяльність іншого, зберігаючи своєрідність своїх дій. Механізми розвитку педагогічної рефлексії полягають саме в переході від суб'єктно-об'єктних відношень до суб'єктно-суб'єктних. Результатом цього стають взаєморозуміння, співпраця, співтворчість.

Актуалізована рефлексивність педагога дозволяє йому подолати педагогічний егоцентризм, знайти новий особистісний сенс для подолання застарілих професійних стереотипів, подальшого професійного зростання.

Особливістю педагогічної рефлексії є її спрямованість на духовний самоаналіз. Педагогічна рефлексія не може бути заповнена або компенсована кимось ззовні. Відсутність або недостатня сформованість педагогічної рефлексії робить вчителя повністю залежним від зовнішніх факторів – стимулів, обставин, впливів, перетворює його у функціонера і виконавця чужої волі, а його діяльність перетворюється в процедуру, «псевдодіяльність». Рефлексія за природою самостійна. Вона не підкоряється насильницькому впливу. Рефлексія сприяє тому, що свобода набуває характеру необхідності, потреби зрозуміти себе. Тому навчання майбутніх учителів рефлексії – є важливіший засіб формування культури діяльності і культури мислення педагога, шлях реалізації гуманістичної парадигми освіти.

В працях А.В.Бізяєвої і Г.Г.Єрмакової висловлена, на наш погляд, цінна думка: рефлексія сприяє досягненню відповідності середовища й існування особистості. Можливості, умови, способи діяльності, відношення, які розвивають педагог і студент утворюються в результаті засвоєння культури через особистий досвід. Особистість, проходячи «освітній цикл», розвивається. Оскільки рефлексія розуміється як «загальний принцип існування, що реалізує фундаментальну здатність людини бути в практичному ставленні до умов свого життя, а не зливатися з ними», то і педагог, і студент виступають в ролі суб'єктів, які можуть змінювати і освітнє середовище, і себе, вносити в нього щось нове, що утворилося в результаті рефлексії.

Л.М.Ільязова, Л.Б.Соколова розуміють рефлексивне освітнє середовище як сукупність зовнішніх і внутрішніх педагогічних умов, в яких здійснюється активне формування культури педагогічної діяльності, тобто виникає можливість вибору особистістю цілей, змісту, методів самоосвіти і саморозвитку, відбувається зміна уявлень про себе як про особистість і професіонала.

Головною метою освітнього середовища вна є «входження» студента в культуру, усвідомлення культурних норм і зразків, створення на основі їх опрацювання нових.

Виходячи з вищезазначеного, ціннісним орієнтиром освіти стає формування здатності особистості до самоорганізації в учбовій, професійній діяльності, здатності до самозміни і саморозвитку. Необхідним є створення умов, передусім для психолого-педагогічного забезпечення самореалізації особистості в професійній діяльності, для культивування професійної майстерності, прагнення до творчого саморозвитку, збагачення себе завдяки обміну досвідом в процесі спілкування зі спеціалістами, поглиблення професійної рефлексії. Зміни пріоритетів стають важливим орієнтиром розвитку системи вищої освіти і висуває професійно-педагогічну підготовленість майбутніх учителів до першочергових завдань. Оптимальними умовами, які б дозволяли працювати в нестандартних професійних ситуаціях, здійснювати

проектування діяльності, використовувати прийоми аналізу діяльності слугують: включення майбутніх учителів в розвиваючі і активізуючі ситуації, формування комунікативної компетентності, заняття рефлексивною психологією, проживання нового особистісного досвіду. Забезпечення цих розвиваючих особистісних умов досягається різними психолого-педагогічними технологіями, які розробляються різними науковими школами.

Вважаємо, що провідною задачею викладача в нз є не вплив на особистість майбутнього вчителя, його свідомість завдяки висуванню педагогічних вимог, а шляхи і засоби входження в освітній простір студента. Об'єктивно це орієнтує викладача на необхідність створення умов для саморозвитку і самовиховання студента. В результаті розгортається діяльність обох учасників освітнього процесу (студента і викладача) по засвоєнню основ культури. Правильно побудоване освітнє середовище саме починає діяти, стає активним. Процес його становлення, що відповідає задачам особистісно орієнтованої гуманістичної освіти відбувається завдяки аналізу і співвіднесенню потреб студентів і середовища, виникненню протиріч між потребами і можливостями, включенню механізмів рефлексії як засобу подолання кризи, побудові студентом освітнього середовища – від усвідомлення себе в середовищі до перетворення середовища через використання рефлексивних форм діяльності студентів.

Можливості, умови, способи діяльності, відношення освітнього середовища, які реалізує студент через особистий рефлексивний досвід, стають параметрами нового рефлексивного середовища, яке набуває особистісних рис суб'єкта. Таким чином, освітнє середовище побудоване на рефлексивній позиції це перед усім простір для свободи, творчості, що є ознакою гуманістичної освіти.

Література :

- 1.Бизяева А.А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия/ А.А.Бизяева. - Псков.:ПГПИ, 2004. – 216 с.
- 2.Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования: учебное пособие/Э.Ф.Зеер - М.:Воронеж, 2003. -480 с.
- 3.Митина Л.М. Управлять или подавлять:выбор стратегии профессиональной жизнедеятельности педагога/Л.М.Митина. - М.: Сентябрь, 1999. – 190 с.
- 4.Реан А.А. Социальная педагогическая психология/А.А.Реан. -СПб.:Питер, 2000. – 426 с.

5. Орлова И.В. Тренинг профессионального самопознания: теория, диагностика и практика педагогической рефлексии/ И.В.Орлова. – СПб.:Речь, 2006. – 128 с.
- 6.Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир/С.Л.Рубинштейн. - СПб.:Питер принт, 2003. – 508 с.
7. Слободчиков В.И. Становление рефлексивного сознания в раннем онтогенезе/В.И.Слободчиков// Проблемы рефлексии: современные комплексные исследования. - Новосибирск, 1987. - С. 60-68.
- 8.Семенов И.Н. Психология целостности человека/И.Н.Семенов//Вопросы психологии.- 2007. - N 3.
9. Щедровицкий Г.П. Очерки по философии образования/Г.П.Щедровицкий. – М.:Педагогический центр «Эксперимент», 1993. – с.52.

Резюме

Статтю присвячено теоретичному аналізу філософських та психолого-педагогічних підходів щодо визначення поняття «рефлексія». Визначено структуру, функції й умови розвитку рефлексії як психолого-педагогічної категорії. Розглянуто рефлексивне освітнє середовище, його становлення й значення рефлексії в ньому.

Ключові слова: педагогічна рефлексія, рефлексивна діяльність, професійна рефлексія.

Резюме

Статья посвящена теоретическому анализу философских и психолого-педагогических подходов к изучению понятия «рефлексия». Определены структура, функции и условия развития рефлексии как психолого-педагогической категории. Рассмотрена рефлексивная образовательная среда, ее становление, значение рефлексии в ней.

Ключевые слова: педагогическая рефлексия, рефлексивная деятельность, профессиональная рефлексия.

Resume

The article is devoted to a theoretical analysis of philosophical and pedagogical approaches to the investigation of the notion “reflexion”. Structure, functions and conditions of reflexion development as a pedagogical category have been defined in the given article. Reflexion formation environment and it’s the importance have been studied here.

Keywords: pedagogical reflexion, reflexional activity, professional reflexion.